

PAWEŁ ZAJĄC

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Teologiczny

ORCID 0000-0003-1764-9976

Starania o redukcję świąt w Rzeczypospolitej w pierwszej dekadzie panowania Stanisława Augusta

Efforts to Reduce Religious Holidays in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the First Decade of the Reign of Stanisław August

Abstract

Among the canon of Enlightenment reforms in Catholic states was the reduction of Christian holidays associated with the obligation to abstain from work. These reforms were motivated economically and pastorally – more days available for work were supposed to increase prosperity, and fewer holidays were supposed to improve the quality of their experience. Although such changes had been occurring in the Catholic Church for many centuries, the eighteenth century saw an intensification of this process. In the Polish-Lithuanian Commonwealth, several dioceses obtained the privileges of reducing the holidays from Benedict XIV in the 1740s. In the 1760s, preparations for a national reform began, involving the apostolic nuncio and the entire episcopate. Protracted discussions led the Great Crown Chancellor, Bishop Andrzej Stanisław Kostka Młodziejowski, to initiate changes in the Diocese of Poznań in 1772. Three years later, Pius VI's breve completed the process of reducing the number of holidays in the Polish-Lithuanian state for the Latin rite. The article offers insight into the complexity of discussions and the variety of viewpoints among the bishops, which provided the background for the pope's final decision.

Słowa kluczowe: redukcja świąt, kalendarz liturgiczny, episkopat polski w XVIII w., Pius VI, Stanisław August Poniatowski

Keywords: reduction of holidays, liturgical calendar, Polish episcopate in the 18th century, Pius VI, Stanisław August Poniatowski

Chrześcijański kalendarz liturgiczny kształtował się w oparciu o fundament, którym była niedziela. W najdawniejszych pismach chrześcijanie przedstawiali siebie jako wspólnotę gromadzącą się na modlitwę w „pierwszy dzień tygodnia”, o wschodzie słońca, aby świętować zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa. W II w. ów dzień – określany jako „pierwszy” w relacji do żydowskiego szabatu – zaczął być

nazywany we wspólnotach chrześcijańskich „dniem pańskim” (*κυριακος, dominicus*). Odpowiadało to terminologii hellenistyczno-rzymskiej i tradycji tzw. dnia imperialnego, przy czym chrześcijanie zaczęli odnosić to nazewnictwo do Chrystusa Pana. Drugie stulecie przyniosło ponadto intensywne dyskusje na temat daty świętowania Wielkanocy, definitywnie rozstrzygnięte dla całego Kościoła dopiero na soborze nicejskim w 325 r. W 321 r. cesarz Konstantyn Wielki zarządził, aby niedziela była w całym cesarstwie dniem wolnym. Choć w ogłoszonym prawie nie powoływał się na motywację chrześcijańską, ułatwił chrześcijanom świętowanie najważniejszego dla nich dnia tygodnia¹.

Wyjątkowy i świąteczny charakter dla pierwszych chrześcijan miały także zwykłe dni tygodnia, o czym świadczy przejęcie na ich oznaczenie łacińskiego słowa *feriae* (lp. *feria*), przez Rzymian używanego właśnie na wskazanie świąt. Wiązało się to z celebracją liturgii i wspólną modlitwą, a niedziela w tym układzie dni była określana jako *feria prima*, wtorek jako *feria secunda* itd.² Jednocześnie jeszcze w okresie późnego antyku chrześcijański kalendarz ubogacił się o dwa cykle świąt – pierwszy dotyczył wspominania „wydarzeń z życia Jezusa Chrystusa” (Boże Narodzenie, Epifania, Ofiarowanie itd.), drugi zaś „misterium Chrystusa w świętych” (najstarsza odnotowana rocznica to męczeństwo św. Polikarpa)³.

Liczba dni uroczystych oraz wspomnień świętych stale rosła, a tradycje lokalne i powszechne przenikały się ze sobą, co doprowadziło do konieczności ustalenia hierarchii świąt zgodnie z ich rangą. W „Dekrecie Gracjana” z XII w. pojawiła się kategoria „świąt nakazanych”, z obowiązkiem udziału w Eucharystii i nakazem powstrzymania się od pracy⁴. Jednocześnie już u schyłku średniowiecza wystąpiły tendencje do redukcji nadmiernej liczby świąt. Na skutek reformacji w XVI w. w tej kwestii zaszły zmiany dwojakiego rodzaju. Podczas gdy wspólnoty protestanckie całkowicie zrezygnowały z wielu rzymskokatolickich tradycji liturgicznych, w Kościele katolickim nastąpił „niebываły wzrost liczby świętych”⁵, a ponadto „wzrastała liczba

¹ Zob. H. Dumaine, *Dimanche*, w: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, red. F. Cabrol, H. Leclercq, t. 4, cz. 1, Paris 1920, kol. 858–995 (o znaczeniu prawa Konstantyna Wielkiego, k. 945–946). Cytuję opracowanie sprzed ponad 100 lat z uwagi na obfitość odniesień do źródeł starożytnych. Z nowszej literatury zob. Cz. Krakowiak, *Niedziela*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 13, Lublin 2009, kol. 1052–1057; J. Naumowicz, *Trzy spory o datę Wielkanocy*, „Vox Patrum”, 26, 2006, 49, s. 453–470.

² Zob. F. Cabrol, *Fêtes chrétiennes*, w: *Dictionnaire d'archéologie*, t. 4, cz. 1, k. 1403, 1407–1408, 1436–1437. Autor stwierdził: „La vérité c'est donc, que jamais les fêtes ne furent plus nombreuses qu'à l'origine de l'église et dans les trois premiers siècles”, tamże, k. 1437. Zob. też: Cz. Krakowiak, *Święto*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 389–394.

³ B. Nadolski, *Kalendarz liturgiczny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, kol. 374. Nie podejmuję tu kwestii chronologii czy zakresu terytorialnego pojawiania się danych celebracji świątecznych.

⁴ Tamże, kol. 374. Zob. też: H. Wąsowicz, *Kalendarz kościelny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, kol. 372–373.

⁵ B. Nadolski, *Liturgika*, t. 2: *Liturgia i czas*, Poznań 1991, s. 171. Bez odniesienia do źródeł czy opracowań źródłowych autor podaje następujące liczby świąt nakazanych w kolejnych wiekach: XVI w. – 13, XVII w. – 49, XVIII w. – 32, XIX w. – 25.

świąt patronalnych”⁶. W związku z tym już na przełomie XVI i XVII w. pojawiły się kolejne próby redukcji wciąż rosnącej liczby świąt, które przypadając w zwykłe dni tygodnia, czyniły je dniami wolnymi od pracy.

Punktem odniesienia dla Kościoła w Rzeczypospolitej w okresie potrydenckim był list pasterski biskupa krakowskiego, później prymasa, Bernarda Maciejowskiego, włączony do statutów synodu prowincjalnego w Piotrkowie z 1607 r., zatwierdzonych przez Stolicę Apostolską w 1608 r. Zawierał on wykaz prawie 50 pełnych dni świątecznych (oprócz niedziel) z całkowitym zakazem pracy oraz 15 świąt częściowych (z pozwoleniem na pracę po wysłuchaniu mszy św.)⁷. W 1642 r. papież Urban VIII wydał dekret *Universa per orbem*, ustalając obowiązujący zestaw dni świątecznych w Kościele powszechnym, poza niedzielami, na prawie 40⁸.

Reformy kalendarza liturgicznego nie były zatem niczym nadzwyczajnym i znano je w Kościele od wieków. W XVIII stuleciu uczyniono jednak z redukcji świąt stały element programu oświeceniowej modernizacji społeczeństwa. Encyklopedyści postulowali przeniesienie świąt ruchomych na niedziele, powołując się na korzyści ekonomiczne, polepszenie doli pracujących oraz wynikający stąd większy szacunek dla niedziel i nielicznych pozostałych dni świątecznych⁹. Własne propozycje zmian zgłaszali katoliccy władcy oraz biskupi poszczególnych diecezji, spotykając się ze zrozumieniem i akceptacją ze strony papieży. Benedykt XIII już w 1727 r. dokonał redukcji świąt na części terytorium Hiszpanii. Analogiczne przywileje między 1748 a 1771 r. uzyskały Neapol, Sycylia i Austria¹⁰.

⁶ E. Mateja, *Reforma kalendarza i roku liturgicznego od Soboru Trydenckiego do Soboru Watykańskiego II*, Opole 2021, s. 25.

⁷ J. Kracik, „Nieposłuszne Kościołowi działy”. *Reakcja społeczna na papieską redukcję świąt w Polsce w 1775 roku*, „Analecta Cracoviensia”, 27, 1995, s. 502–503. Ksiądz Kracik pisze o 38 pełnych i 15 częściowych dniach świątecznych w liście bpa Maciejowskiego, za nim tę liczbę podaje Rafał Szczurowski (R. Szczurowski, *Zaradzić potrzebom doczesnym i wiecznym. Idee oświecenia w Kościele katolickim w Polsce (do 1795 r.)*, Kraków 2014, s. 58). Wykaz świąt w liście bpa Maciejowskiego znalazł się w rozdziale „De promulgationibus a concionatore faciendis” – kaznodzieja miał zapowiadać święta po niedzielnym czy świątecznym kazaniu. Zob. *Epistola pastoralis Bernardus Miseratione Divina*, tit. *S. Ioannis ante Portam Latinam S.R.E. presbiter cardinalis Macieiowski*, s. 1, post 15 X 1607, C5v (dostęp: <https://polona.pl>).

⁸ Urban VIII, *Universa per orbem*, cyt. za: F. Cabrol, *Fêtes chrétiennes*, k. 1437–1438. Odnosząc się do tych reform, w dekrete rzymskiej Kongregacji Obrzędów z 16 listopada 1955 r., stwierdzono: „[...] tymczasem w ciągu wieku XVII papieże widzieli się zmuszeni zmniejszyć liczbę świąt uroczystych z powodu zmienionych warunków życia społecznego. I tak Urban VIII konstytucją apostolską *Universa per orbem* z 24.09.1642 r. zmuszony był zaliczyć okres trzech dni Wielkiego Tygodnia do szeregu dni powszednich, a nie świąt uroczystych”, *Dekret ogólny św. Kongregacji Obrzędów o odnowieniu porządku nabożeństw podczas Wielkiego Tygodnia (Maxima redemptionis nostrae mysteria)*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 8, 1955, s. 231.

⁹ M. Ultée, *The suppression of fêtes in France, 1666*, „The Catholic Historical Review”, 62, 1976, 2, s. 182.

¹⁰ F. Cabrol, *Fêtes chrétiennes*, k. 1438. Na temat perspektywy wybranych krajów europejskich zob. R. Robertson, *The Reform of Catholic Festival Culture in Eighteenth-Century Austria: A Clash*

Zagadnienie redukcji świąt w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej zostało już podjęte w dotychczasowej historiografii. O reformie kalendarza liturgicznego w Polsce pisał ks. Jan Kracik, koncentrując się na reakcji społecznej na bullę Piusa VI z 1775 r. oraz podając szerokie tło historyczne do pontyfikatu Benedykta XIV¹¹. Szczegółowe studium reform liturgicznego kalendarza unickiego przedstawiła Dorota Wereda, przypominając jednocześnie o ważnych dyskusjach na temat stosowania kalendarza juliańskiego przez unitów w Rzeczypospolitej oraz kalendarza gregoriańskiego przez katolików obrządku łacińskiego na terenach odebranych Polsce przez Rosję po pierwszym rozbiórce¹². W ujęciach syntetycznych o redukcji świąt pisano na różne sposoby. Władysław Smoleński przywołał konstytucję sejmową z 1768 r. motywującą starania o zmniejszenie liczby świąt względami ekonomicznymi, ale całość tych rozważań umieścił w rozdziale pt. „Sceptycyzm religijny”¹³. W nowszych opracowaniach owo przenoszenie świąt na niedziele niekoniecznie utożsamia się ze wzrostem sceptycyzmu religijnego, ale choćby Stanisław Litak wydaje się w warstwie faktograficznej podążać wprost za Smoleńskim¹⁴. W historiografii zwracano też uwagę na inną motywację redukcji świąt, mianowicie na fakt, że ich nadmierna liczba wcale nie sprzyjała wzrostowi pobożności, ale przeciwnie – różnym nadużyciom wynikającym z nadmiernej ilości czasu wolnego. Wspomniał o tym Kracik, podążył za nim w swej obszernej syntezie poświęconej Kościołowi katolickiemu i ideom oświecenia ks. Rafał Szczurowski, a zwięźle o ekonomicznej i religijnej motywacji

of Mentalities, „Austrian Studies”, 25, 2017, s. 25–41; J.Y. Grenier, *Temps de travail et fêtes religieuses au XVIIIe siècle*, „Revue Historique”, 2012, 3, s. 609–641; N. Shusterman, *Religion and the Politics of Time. Holidays in France from Louis XIV through Napoleon* 2010; tenże, *The Decline of Religious Holidays in Old Regime France*, „French History”, 2009, 3, s. 289–310; J.G. Shea, *The Church and Her Holydays*, „The American Catholic Quarterly Review”, 11, 1886, s. 462–475.

¹¹ J. Kracik, „*Nieposłuszne Kościołowi dziaiki*”. Do artykułu wkradła się drobna usterka, autor powołał się na bpa poznańskiego Teodora Potockiego (który w istocie był prymasem, zm. 1723), mając oczywiście na myśli Teodora Czartoryskiego (1704–1768, biskup poznański od 1739). Za nim podążyła Dorota Wereda (D. Wereda, *Biskupi unicy wobec reform kalendarza w drugiej połowie XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 59, 2011, 2, s. 150–151).

¹² D. Wereda, *Biskupi unicy wobec reform kalendarza*, s. 147–148, 151–152.

¹³ W. Smoleński, *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Studia historyczne*, Warszawa 1979 (według wyd. 2, 1923), s. 185–187.

¹⁴ S. Litak, *Od reformacji do oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994, s. 206. Autor nie opatrzył swej narracji przypisami, ale praca Smoleńskiego została uwzględniona we fragmencie bibliografii dotyczącej duszpasterstwa (tamże, s. 234–235). O redukcji świąt jeden i drugi autor napisali niemal tak samo. Co do problemu obojętności religijnej w innym miejscu Litak stwierdził jednak: „Równoległe do postulowanych i częściowo urzeczywistnionych zmian pogłębiało się w wieku «filozoficznym» zubożenie religijne, zapowiadające tak spektakularną i dyskusowaną przede wszystkim we Francji dechrystianizację”, tamże, s. 125. Warto zaznaczyć, że krótka wzmianka o redukcji świąt została wcześniej opublikowana przez Litaka w tej samej formie w uzupełnieniu kilkutomowej historii Kościoła (S. Litak, *Kościół w Polsce w okresie Oświecenia do 1795 roku*, w: L. Rogier, G. de Bertier de Sauvigny, J. Hajjar, *Historia Kościoła*, t. 4: 1715–1848, przeł. T. Szafrński, Warszawa 1987, s. 447–448).

„oświeconych katolików” przy postulatach redukcji świąt wypowiedział się Ludomir Bieńkowski¹⁵. Sporo na temat problemu nieprzestrzegania nakazów kościelnych związanych ze świętowaniem niedziel i uroczystości napisał także Litak w obficie udokumentowanej źródłowo monografii poświęconej parafiom w Rzeczypospolitej, nie wzmiankując w niej jednak bezpośrednio o zagadnieniu redukcji świąt¹⁶.

Ten przegląd historiograficzny, daleki od kompletności¹⁷, wprowadza do precyzacji celu niniejszego artykułu. Jest nim omówienie dyskusji na temat redukcji świąt, która wywiązała się między polskimi biskupami a nuncjuszami apostolskimi w Rzeczypospolitej w pierwszej dekadzie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Ta wymiana argumentów doprowadziła ostatecznie do ogłoszenia przez Piusa VI brewe *Paternae charitati (de diminutione festorum in Regno Poloniae)* z 23 maja 1775 r. W dotychczasowej historiografii nie analizowano tej korespondencji, przechodząc niejako od razu do konkluzji, tzn. do stwierdzenia faktu redukcji świąt oraz wskazania jej przyczyn – ekonomicznych i duszpasterskich. Pojawiały się też błędne sugestie co do działań niektórych biskupów, jak choćby Andrzeja Stanisława Kostki Młodziejowskiego – zdaniem Smoleńskiego miał on natychmiast po sejmie 1768 r. przystąpić do redukowania świąt w swojej diecezji¹⁸. Tymczasem z cytowanych niżej źródeł wynika, iż biskup poznański w 1768 r. działań właśnie zaniechał, spodziewając się w najbliższym czasie decyzji Stolicy Apostolskiej dla całego kraju, a dopiero kilkuletnia zwłoka w tej kwestii skłoniła go do wdrażania reform na skalę lokalną. Litak nie sugerował podjęcia działań przez Młodziejowskiego już w 1768 r., ale stwierdził, że biskup redukował święta w swej diecezji „na własną rękę”, bez czekania na decyzję papieską¹⁹, co sugerowałoby brak oparcia działań

¹⁵ R. Szczurowski, *Zaradzić potrzebom doczesnym i wiecznym*, s. 58–59; L. Bieńkowski, *Oświecenie i katastrofa rozbiorów (2. poł. XVIII w.)*, w: *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992, s. 316.

¹⁶ S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004, s. 370, 390–391, 393, 397, 400–401.

¹⁷ Kompletny przegląd historiografii poświęconej zagadnieniom kościelnym XVIII w. wymagałby osobnego artykułu. Wzmianki o redukcji świąt znajdują się w szeregu opracowań, np. J. Śrutwa, *Oświecenie w Polsce i jego wpływ na życie kościelne*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań–Warszawa 1979, s. 27. W popularnonaukowym opracowaniu autor stwierdził zwięźle: „Jak gdzie indziej, także i w Polsce oświeceniowy katolicyzm podjął walkę z przesadami i zabobonami w imię czystości wiary i ducha ewangelicznego, z ostentacyjną religijnością ludową, redukował święta czy posty, «wyciszał», i to skutecznie, atmosferę napięć międzywyznaniowych”, J. Kłoczowski, *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, t. 1, Paryż 1987, s. 230. Z innej perspektywy reformami kalendarza liturgicznego zajmowali się teologowie liturgiści, wprowadzając do swych badań wątki historyczne. Zob. E. Mateja, *Reforma kalendarza*.

¹⁸ Smoleński napisał: „Biskup poznański, Młodziejowski, redukcję świąt w diecezji swojej przeprowadził natychmiast, z zalecenia zaś Stanisława Augusta, jako kanclerz w. kor., wniósł podanie do Rzymu dla rozciągnięcia jej na całą Rzeczpospolitą”, W. Smoleński, *Przewrót umysłowy*, s. 186.

¹⁹ „[...] Młodziejowski, nie czekając na decyzję papieską zaczął na własną rękę wprowadzać [redukcję świąt] w swojej diecezji, na terenie której leżała Warszawa”, S. Litak, *Od reformacji do oświecenia*, s. 206.

bpa Młodziejowskiego w postanowieniach Stolicy Apostolskiej. Także w tym wypadku źródła wskazują, że nie jest to precyzyjna sugestia, gdyż Młodziejowskiemu chodziło na początku lat siedemdziesiątych o wprowadzenie w życie papieskich decyzji przesłanych jego poprzednikowi, bpowi Teodorowi Czarторыskiemu. Będzie o tym mowa niżej.

Dokładniejsza analiza wypowiedzi hierarchów pozwala zatem skorygować niektóre opinie wyrażane w historiografii, a także poznać bliżej nadzieje i obawy, które wiązano z reformami kalendarza liturgicznego, wraz ze świadomością skutków społecznych tego rodzaju decyzji. Pokazuje także, jak trudne było wypracowanie wspólnego stanowiska w sprawie redukcji świąt dla całej Rzeczypospolitej. Wynikało to m.in. z odmiennych warunków społecznych i duszpasterskich poszczególnych diecezji, ale także z różnic między stanowiskami poszczególnych biskupów co do kierunku pożądaných reform kościelnych w wieku oświecenia.

Ze strony Stolicy Apostolskiej w dyskusje te angażowali się szczególnie dwaj nuncjusze: Antonio Eugenio Visconti (1760–1767) i Giuseppe Garampi (1772–1776). Ten drugi zgromadził pokaźny zasób dokumentacji, która – zachowana w Apostolskim Archiwum Watykańskim – będzie podstawą źródłową poniższych rozważań²⁰. Sondażowa kwerenda przeprowadzona w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu – z uwagi na znaczenie zaangażowania kanclerza wielkiego koronnego i biskupa poznańskiego Młodziejowskiego – nie wykazała zachowania istotnych materiałów, które mogłyby posłużyć niniejszej narracji.

Choć Stolica Apostolska z zasady przychyliła się do postulatów reformy kalendarza liturgicznego (o czym wspomniano wyżej), różne względy opóźniały wdrożenie w życie decyzji papieskich. W osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej starania o redukcję świąt zaczęły się stosunkowo wcześniej. W latach czterdziestych XVIII w. przywileje Benedykta XIV dla swych diecezji otrzymali choćby biskupi poznański, krakowski i wileński, ale prawo umożliwiające zmniejszenie liczby świąt pozostało martwą literą. Jak bardzo żmudny był proces reformy kalendarza liturgicznego, widać doskonale na przykładzie diecezji poznańskiej w okresie rządów bpa Teodora Czarторыskiego (1739–1768) oraz jego następcy, Młodziejowskiego

²⁰ Studia nad nuncjaturą apostolską w Rzeczypospolitej są w polskim środowisku historycznym bardzo zaawansowane, z podstawowym wydawnictwem źródłowym *Acta Nuntiaturae Polonae* na czele. Visconti i Garampi nie doczekali się jednak jeszcze edycji źródłowej swej korespondencji w ramach tej serii. Fragmenty ich depesz opublikował oratorianin Augustin Theiner (*Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*, wyd. A. Theiner, t. 4, cz. 2, Romae 1864), ale jest to głównie korespondencja z sekretariatem stanu. Ogólnie o kontekście nuncjatury Viscontiego i Garampiego zob. W. Kęder, *Od Viscontiego do Garampiego – nuncjatura warszawska w pierwszym okresie panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego*, w: *Nuncjatura Apostolska w Rzeczypospolitej*, red. T. Chynczewska-Hennel, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 361–373; A. Smagacz, *Giuseppe Garampi (1725–1792) – prefekt Tajnego Archiwum Watykańskiego i nuncjusz apostolski w Polsce*, w: *Nuncjatura Apostolska*, s. 401–414. Podstawowe dane biograficzne: S. Tylus, *Visconti Antonio Eugenio*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, Lublin 2014, kol. 94; L. Bieńkowski, *Garampi Giuseppe*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989, kol. 858–859.

(1768–1780). W 1745 r. bp Czarторыcki uzyskał od papieża Benedykta XIV pozwolenie na przeniesienie w diecezji poznańskiej szeregu świąt nakazanych na niedzielę. Papież pisał:

Przełożono nam niedawno imieniem Wielebności Twojej, że mili synowie, zgromadzenia, gospodarze, robotnicy i inni ludzie osobliwie około roli chodzący w diecezji Wielebności Twojej znajdujący się, dla częstych niepogód i niestateczności powietrza w tamiecznym kraju panującej, w miesiącach lipcu, sierpniu i wrześniu, do zapoczęcia i kończenia żniwa i wszelkich z ziemi zbierania pożytków, tudzież do uprawy roli i siejby najrzeczniejszych, dni święte z przykazania kościelnego przepisane, acz poniewolnie zachować i czcić całe nie mogą i przeto z powodu tychże wzmiankowanych robót, gdy nie bez zgryzot sumnienia bywają przymuszani zaniedbywać wyrządzania winnej w dni te święte czci i chwały boskiej, do Wielebności Twojej często się udają z prośbami o pozwolenie, aby im się w pomienione dni święte, wyjąwszy niedziele, z pól zbierać, rolę uprawiać i innemi ręcznymi pracami bawić się bez kary godziło, ażeby z tej miary wynikających wielkich szkód (jak to się bardzo często trafia) ustrzec się mogli. Ty zaś chcąc temu uszkodzeniu dobrze sobie wiadomemu, ile z Ciebie jest, zapobiec, do Nas pokorną zaniósłeś prośbę, abyśmy w tej okoliczności potrzebnie zaradzić i jako niżej, pozwolenie dać z łaski apostolskiej raczyli²¹.

Ojciec Święty wyrażał zgodę, aby każde święto nakazane, uznane za takie w Kościele powszechnym albo mocą ustaw synodalnych diecezji poznańskiej, w miesiącach od lipca do września zostało przeniesione na następującą po nim niedzielę, wyłączając jedynie uroczystość Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny 15 sierpnia. Zarządzenia tego nie wprowadzono jednak w życie – „nie wiedzieć z jakiej przyczyny”, jak stwierdził następca bpa Czarторыckiego na katedrze poznańskiej²².

W drugiej połowie XVIII w. zaczęto szukać rozwiązania wspólnego dla wszystkich diecezji Rzeczypospolitej. Nie było to łatwą sprawą, gdyż hierarchowie wyrażali różne opinie co do potrzeby i możliwości zmian dotychczasowej tradycji. W latach sześćdziesiątych kwestia ta stała się przedmiotem intensywnej dyskusji między biskupami i nuncjuszem apostolskim. Arcybiskup Visconti otrzymał od papieża Klementa XIII zadanie zebrania niezbędnych informacji z myślą o przywileju dla całego kraju. W korespondencji używano sformułowań *translatio* lub *diminutio festorum* – przeniesienie lub zmniejszenie (redukcja) świąt²³.

²¹ Benedykt XIV do T. Czarторыckiego, Rzym, 1 IX 1745, Archivio Apostolico Vaticano (dalej: AAV), Arch. Nunz. Varsavia 96, k. 260r–v (druk łacińsko-polski, incipit: Nuper pro parte tua Nobis expositum fuit...). Podobne decyzje podjął papież dla diecezji wileńskiej 17 maja 1744 r. i dla diecezji krakowskiej 2 grudnia 1747 r. Zob. K. Sołtyk do A.E. Viscontiego, Kielce, 1 III 1766, tamże, k. 288r. Brewe dla biskupa wrocławskiego z 23 lutego 1747 r. zob. *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. 4, cz. 2, s. 132–133.

²² List pasterski bpa Andrzeja Stanisława Kostki Młodziejowskiego, Warszawa, 20 V 1772, AAV, Arch. Nunz. Varsavia 96, k. 263r (druk, całość: 260r–v, 263r–v; rękopis wersji łacińskiej: tamże, k. 266r–270v).

²³ Przykładowo: W. Sierakowski do A.E. Viscontiego, Dunajów, 17 III 1766, tamże, k. 282r.

W latach sześćdziesiątych XVIII w. Stolica Apostolska otrzymała kolejne prośby polskich biskupów o redukcję świąt. W 1765 r. w osobnych pismach zabiegi te poparli król Stanisław August Poniatowski oraz prymas Władysław Łubieński, który dodatkowo zadeklarował, iż wypowiada się w imieniu całego episkopatu. Kwestia redukcji świąt miała być także jedną ze spraw do poruszenia w Rzymie przez królewskiego posła Józefa Klemensa Czartoryskiego podczas wizyty złożonej papieżowi w celu przekazania informacji o elekcji nowego króla²⁴.

Biskupi w swoich petycjach opisywali sytuację chłopów (*servi adscripti glebae*), którzy każdego tygodnia byli zobowiązani do odpracowania czterech dni pańszczyzny na rzecz pana i dworu. Liczne święta nakazane uszczuplały czas potrzebny im do zajęcia się własnymi gospodarstwami, co w praktyce prowadziło do naruszania spoczynku dnia świątecznego. Biskupi zauważali, że praca w dni świąteczne była konieczna: gdyby chłopci z niej zrezygnowali, chcąc zachować odpoczynek w święta, groziłaby im jeszcze większa bieda (*più dura miseria*) albo wręcz śmierć głodowa. Naruszenie spoczynku świątecznego było jednak w sumieniu grzechem, a w wymiarze publicznym rodziło zgorszenie jako przykład otwartego nieposłuszeństwa prawu kościelnemu. Biskupi pragnęli zaradzić tej sytuacji, sugerowali zatem przesunięcie świąt wypadających w zwykłe dni tygodnia na niedziele. Dni uwolnione dla pracy miały być do dyspozycji chłopów i nie podlegać obowiązkowi pańszczyzny²⁵.

Argumenty zatem dobrze znano, papież Klemens XIII skierował jednak to zagadnienie do rozstrzygnięcia w Kongregacji Świętego Oficjum, wyrażając pragnienie, aby odpowiedź i wskazania Stolicy Apostolskiej były dobrze przemyślane i możliwe do praktycznej realizacji ku satysfakcji polskiego króla i biskupów oraz z korzyścią dla ubogich chłopów. Kongregacja poleciła nuncjuszowi Viscontiemu, aby zebrał dodatkowe informacje, a królowi zalecił cierpliwość. Miał go upewnić, iż papież przychylił się do jego postulatów, a brak natychmiastowej odpowiedzi wynika z potrzeby czasu na przygotowanie odpowiednich dokumentów.

Przy całym zrozumieniu dla istoty problemu w kurii rzymskiej niechętnie mówiono o „redukcji świąt” poprzez ich przenoszenie na niedzielę. Chciano uniknąć wszelkiego pozorów likwidacji dni świątecznych, co byłoby znakiem gasnącego ducha pobożności wśród wiernych albo mogłoby się przyczynić do osłabienia tego ducha. Sugerowano więc nuncjuszowi upowszechnienie bardziej adekwatnej terminologii. Należało mówić nie tyle o „redukcji” czy „przeniesieniu” święta na niedzielę,

²⁴ Stanisław August Poniatowski do Klemensa XIII, Warszawa, 1 VI 1765, tamże, k. 277v; W. Łubieński do Klemensa XIII, Skierniewice, 23 V 1765, tamże, k. 278r–v. Zob też: kard. N. Corsini do nuncjusza A.E. Viscontiego, Rzym, 31 VIII 1765, tamże, k. 272r; Istruzione per Mons. Arcivescovo Visconti Nunzio Apostolico in Polonia, 31 VIII 1765, tamże, k. 273v.

²⁵ Libellum pro Collegio Episcoporum Regni Poloniae, tamże, k. 277r. Szeroko o zagadnieniu święcenia dnia świętego przez chłopów pisał Tomasz Wiślicz (T. Wiślicz, *Dzień święty w prawie wiejskim w Polsce od połowy XVI do końca XVIII wieku*, w: *Memoria viva. Studia historyczne poświęcone pamięci Izabeli Skierskiej (1967–2014)*, red. G. Rutkowska, A. Gąsiorowski, Warszawa–Poznań 2015, s. 842–853).

co o „dyspensie”: kalendarz liturgiczny w Rzeczypospolitej miał pozostać niezmienny, trzeba było jedynie rozeznaczyć zasadność udzielenia dyspensy umożliwiającej pracę w dni do tej pory uznawane za świąteczne, a przypadające w zwykłe dni tygodnia²⁶.

Kardynałowie Świętego Oficjum polecieli ponadto nuncjuszowi nawiązanie korespondencji z poszczególnymi biskupami i uzyskanie tą drogą dokładnych informacji o sytuacji w ich diecezjach: jakie kalendarze świąt są przestrzegane, jakie są warunki życia chłopów, jakie są odległości między parafiami oraz kościołami i kaplicami itd. Nuncjusz miał także poznać stanowisko każdego hierarchy co do zasadności i sposobów przeprowadzenia postulowanej reformy. Przygotowując dokumentację dla Stolicy Apostolskiej, należało skrupulatnie rozróżniać kategorie uroczystości przestrzeganych w Polsce – najważniejsze (*di prima classe*), wspólne z Kościołem powszechnym, nie mogły być brane pod uwagę przy ewentualnej reformie. Świąta mniejszej rangi (*di minor rito*) należało rozważyć indywidualnie, bowiem niektóre świąta, choć pozbawione uroczystych formularzy liturgicznych (*feste di precetto non elevate a rito solenniore*), mogły być bardzo zakorzenione w tradycyjnej pobożności danej społeczności, np. świąta lokalnych patronów. W takim wypadku także nie należało ich obejmować projektem reformy. Dodatkowym zagadnieniem było pytanie, czy zwalniając chłopów z przestrzegania zakazu pracy w święto nakazane, trzeba ich uwolnić od obowiązku uczestniczenia tego dnia we mszy św. Kardynałowie Świętego Oficjum roztrząsali tę ostatnią sprawę bardzo dokładnie, choć Rzeczpospolita nie była pierwszym państwem katolickim, w którym takie zagadnienie podjęto, a kancelaria papieska dysponowała gotowymi formularzami dokumentów wprowadzających reformy kalendarza liturgicznego. W przypadku Polski zwracano uwagę na wyjątkowe okoliczności (*circostanze straordinarie, non comuni, anzi specialissime*), które dotyczyły przede wszystkim olbrzymich rozmiarów kraju, dużych odległości między parafiami w niektórych diecezjach oraz braku wystarczającej liczby duchownych na obszarach o mniejszej gęstości zaludnienia. Dyspensa umożliwiająca prace gospodarcze z jednoczesnym obowiązkiem uczestnictwa we mszy św. w wielu przypadkach obligowałaby chłopów do podjęcia męczącej i czasochłonnej drogi do kościoła, co czyniłoby dyspensę bezużyteczną. Jednocześnie w innych polskich diecezjach taka sytuacja nie zachodziła, zatem nie należało zbyt pochopnie zwalniać z obowiązku uczestnictwa we mszy św. Autor instrukcji opracowanej w Świętym Oficjum zwrócił ponadto uwagę, że w dotychczasowych petycjach polskich biskupów nie było zgody co do rozciągłości postulowanej dyspensy w czasie – niektórzy oczekiwali jej dla całego roku, inni, np. prymas, tylko dla zimy,

²⁶ „Restino pure ferme e addette al proprio giorno le feste, come lo sono state per il passato. Restino fermi i calendari, i riti di qualunque diocesi, e soprattutto le viglie e digiuni, niente si muova, e tutto perseveri in quella costante ritualità, in cui è sempre stato, e in cui devono rimanere il Regno e le diocesi di Polonia. Unicamente si deve esaminare, se convenga permettere in alcune feste di precetto, che sono in Polonia, a coloni di dispensarsi di poter coltivare le terre proprie, ancorché in detto giorno in tal dato luogo ricorra la festa di precetto”, Istruzione per Mons. Arcivescovo Visconti Nunzio Apostolico in Polonia, AAV, Arch. Nunz. Varsavia 96, k. 274v–275r.

wiosny i lata, z pominięciem jesieni itd. Wszystkie te kwestie musiały zostać należycie ocenione, aby dyspensa papieska była realistyczna i pożyteczna dla wiernych, przy jednoczesnym poszanowaniu tradycji liturgicznych Kościoła i różnorodności jego wspólnot lokalnych²⁷.

Nuncjusz podjął się realizacji zadań opisanych w instrukcji Świętego Oficjum na początku 1766 r. Korespondencję z biskupami rozpoczęło pismo abpa Viscontiego z 3 stycznia 1766 r., skierowane do wszystkich biskupów diecezjalnych obrządku łacińskiego²⁸. Oprócz pytań wymienionych w instrukcji Świętego Oficjum (wykaz świąt w poszczególnych diecezjach, z uwzględnieniem zwyczajów lokalnych, zakres czasowy reformy, możliwość zachowania obowiązku uczestnictwa we mszy św.) nuncjusz w liście poruszył dodatkową kwestię adresatów reformy – czy mieli to być wyłącznie chłopci i ewentualnie rzemieślnicy, czy też wszyscy mieszkańcy Rzeczypospolitej. Dyplomata tłumaczył, że konieczność ulżenia doli chłopów była dla papieża oczywista, ale zbyt wiele zagadnień wymagało jeszcze rozeznania i przemyślenia²⁹.

W dokumentacji nuncjatury warszawskiej zachowały się odpowiedzi i informacje nadesłane w kolejnych miesiącach 1766 r. przez 14 polskich biskupów: prymasa Władysława Łubieńskiego, arcybiskupa lwowskiego Wacława Sierakowskiego, biskupów: chełmskiego Feliksa Turskiego, krakowskiego Kajetana Sołtyka, kujawskiego Antoniego Ostrowskiego, chełmińskiego Andrzeja Baiera, kijowskiego Józefa Andrzeja Załuskiego, inflanckiego Stefana Giedroycia, łuckiego Antoniego Wołłowicza, płockiego Hieronima Antoniego Szeptyckiego, poznańskiego Teodora Czartoryskiego, żmudzkiego Jana Łopacińskiego, warmińskiego Adama Grabowskiego, wileńskiego Ignacego Massalskiego. W dwóch przypadkach – diecezji poznańskiej i krakowskiej – do listu biskupa dołączony został bardziej szczegółowy spis świąt, które mogły przypaść w zwykłe dni tygodnia, a których przestrzegano jako świąt nakazanych (niektórzy inni biskupi opisywali układ świąt w ich diecezjach bardziej zbiorczo, np. pisząc ogólnie, że czci się pamięć Matki Bożej, świętych apostołów itp.).

²⁷ Istruzione per Mons. Arcivescovo Visconti Nunzio Apostolico in Polonia, tamże, k. 275v–276v.

²⁸ Arcybiskup Visconti rozpoczął od podsumowania zebranych dotąd informacji: do Stolicy Apostolskiej wpłynęły petycje polskich biskupów i króla „ad impetrandam festorum anni dierum translationem in dominicum diem”. Autorzy petycji powoływali się na „miserrimam [...] Poloniae colonorum conditionem, qui complurium dierum operas respectivis dominis impendere coacti, paucissimo habent dies superstites ad rem propria procurandam, et victui vestituique necessaria sibi ipsi exquirenda”. Dni świąteczne nie były dla ludności wiejskiej przyczyną radości i wytchnienia, przeciwnie: „festorum frequentia gravati ea privato casu saepius violare praesumant, mechanicis operibus, manus admovendo, idque non sine ingenti heterodoxorum subsannatione, gravissimoque fidelium scandalo”. Sytuacja wymagała naprawy, ale pod warunkiem, że dodatkowe dni pracy będą zagwarantowane chłopom, a nie ich patronom („proprio, non dominorum commodo”), na których rzecz musieli odrabiać uciążliwą pańszczyznę. A.E. Visconti [do polskich biskupów], Warszawa, 3 I 1766, tamże, k. 283r.

²⁹ „Mens Sanctissimi est, operum quae servilia nuncupantur exercitium indicandis anni festis indulgenter permittere, exceptis tamen maioris ritus solemnitatibus, quae in toto catholica orbe celebrari consueverunt, salvisque et retentis omnibus vigiliis et ieiuniis, quae in toto anni cursu ex mandato ecclesiae observantur”, tamże.

Lista owa, na przykładzie diecezji poznańskiej, wraz z sugestiami bpa Czarторыskiego co do możliwych zmian kalendarza obowiązujących uroczystości, przedstawiała się następująco:

Calendarium Dioecesis Posnanienis³⁰

Ianuarius	1. Circumcisio D[omini] N[ostri] I[esu] C[hristi] † ³¹ 6. Epiphania Domini † 21. S. Agnetis V[irginis] et M[artyris] -
Februarius	2. Purificatio B[eatae] M[ariae] V[irginis] † 24. S. Mathiae Ap[osto]li †
Martius	4. S. Casimiri R[egi] P[oloniae] † 19. S. Iosephi [Sponsi Beatae Mariae Virginis] † 25. Annuntiatio B[eatae] M[ariae] V[irginis] † Feria 2 et 3 Paschatis †
Aprilis	23. S. Adalberti [Episcopi et Martyri] P[atroni] R[egni] P[oloniae] †
Maius	1. S. Philippi et Iacobi [Apostolorum] † 3. Inventionis S. Crucis - 8. S. Stanislai [Episcopi et Martyri] P[atroni] R[egni] P[oloniae] ³² † Ascensio Domini † Feria 2 et 3 Pentecostes † Solennitas Ssmi Corporis Christi †
Iunius	24. [Nativitatis] S. Ioannis Baptistae † 29. SS. Petri et Pauli [Apostolorum] †
Iulius	2. Visitatio B[eatae] M[ariae] V[irginis] † 13. S. Margarethae [Virginis et Martyris] - 22. S. Mariae Magdalenae - 25. S. Iacobi Ap[osto]li † 26. S. Annae [Matris Beatae Mariae Virginis] -
Augustus	10. S. Laurentii † 15. Assumptio B[eatae] M[ariae] V[irginis] † 24. S. Bartholomaei Ap[osto]li †

³⁰ Podstawą niniejszego wykazu jest kalendarz diecezji poznańskiej, uzupełniony o informacje zawarte w kalendarzu diecezji krakowskiej. Pierwszy znajduje się w: tamże, k. 307r, drugi w: tamże, k. 290r–291r.

³¹ Symbole użyte przez bpa Czarторыskiego były jego sugestiami co do ewentualnej reformy kalendarza i tłumaczy się je w ten sposób: † święto należy zachować; † celebrację święta można ograniczyć do połowy dnia; - święto można anulować.

³² W spisie świąt przesłanym z diecezji krakowskiej dodano w tym miejscu: „N[ota] B[ene]. Hoc festum S. Stanislai in casu cuiuscunque dispositionis et concessionis ap[osto]lica in dioecesi cracoviensi oportet in antiquo cultu retineri. Cum id postulet cleri et populi erga suum olim pastorem devotio”, AAV, Arch. Nunz. Varsavia 96, k. 290v.

September	8. Nativitas B[eatae] M[ariae] V[irginis] † 14. Exaltationis S. Crucis - 21. S. Mathaei Ap[osto]li [et Evangelistae] † 29. S. Michaelis Archangeli †
October	4. S. Francisci Confessoris ³³ - 28. SS. Simonis et Iudae [Apostolorum] †
November	1. OO [Omnium] Sanctorum † 11. S. Martini [Episcopi Confessoris] † 25. S. Catharinae V[irginis] et M[artiris] - 30. S. Andreae Ap[osto]li †
December	6. S. Nicolai Pont[ensi] [Episcopi Confessoris] - 8. Conceptio B[eatae] M[ariae] V[irginis] † 21. S. Thomae Ap[osto]li † 25. Nativitas D[omini] N[ostri] I[esu] C[hristi] † 26. S. Stephani [Proto Martyris] † 27. S. Ioannis Ap[osto]li † 28. SS. Innocentium [Martyrum] -

Źródło: Archivio Apostolico Vaticano, Arch. Nunz. Varsavia 96, k. 290r–291r, 307r.

Z powyższej tabeli wynika, iż oprócz niedziel kalendarz diecezji poznańskiej zawierał 45 dodatkowych świąt nakazanych o różnym stopniu znaczenia: były wśród nich uroczystości podstawowe dla wiary katolickiej, jak Boże Narodzenie albo Wniebowzięcie Matki Bożej, ale też wspomnienia świętych, czczonych mniej lub bardziej w zależności od regionu kraju.

Jak wspomniano wyżej, w styczniu 1766 r. biskupi zostali także poproszeni przez nuncjusza o bardziej szczegółowe przedstawienie sytuacji uboższej ludności ich diecezji, której najbardziej dotyczył problem dni roboczych lub wolnych od pracy. Prymas Łubieński potwierdził, że sytuacja chłopów na wsi i rzemieślników w miastach jest prawie katastrofalna. Co gorsza, problem nie zmieniał się od pokoleń, dostrzegano go już w XVII w., o czym świadczyła ówczesna korespondencja ze Stolicą Apostolską³⁴. W połowie XVIII w. Benedykt XIV był skłonny przychylić się do prośb polskich biskupów, ale brakowało wśród nich zgody

³³ Brak w spisie z diecezji krakowskiej (tamże, k. 291r).

³⁴ „Atque ego quidem sic existimo: colonorum nostrorum in agris, opificumque in oppidis eam esse conditionem, ut deploratis eorum rebus, omni qua fas est ratione succurrendum sit, ne a tot, quibus afficiuntur calamitatibus, tandem aliquando obruantur. Neque haec opinio, ista primum aetate exorta est, sed iam inde a principio superioris saeculi in Regno n[ost]ro invaluit, ac Romae quoque accuratissime ponderata, in earum numerum relata est, quae attentam S[acr]ae Rituum Cong[regatio]nis considerationem mererentur, ut manifesto liquet ex eius responso dato die 21. Ianuarii 1634”, W. Łubieński do A.E. Viscontiego, Skierniewice, 23 IV 1766, tamże, k. 280r. Odpowiedź Kongregacji Rytów na prośbę o przeniesienie świąt lipca, sierpnia i września na niedziele października i listopada była odmowna, z pozostawieniem prawa indywidualnego dyspensowania. Zob. J. Kracik, „*Nieposłuszne Kościołowi działości*”, s. 505.

co do praktycznych rozwiązań, dlatego nie ustalono wówczas wspólnego stanowiska dla całego kraju³⁵.

Zdaniem prymasa w przypadku wiernych, którzy nie byli zmuszeni do pracy fizycznej na własne utrzymanie, obowiązujące dotąd dni świąteczne należało zachować³⁶. Wieśniacy (*vulgus colonorum*) oraz różni rzemieślnicy (*opifices varios*), zwłaszcza zmuszeni każdego tygodnia do ciężkiej wielodniowej pańszczyzny, powinni zostać zwolnieni od nakazu przestrzegania niektórych świąt (*ab ista lege oportet liberari*), z takim jednak zastrzeżeniem, że winni uczestniczyć w porannej mszy św., jeśli kościół znajduje się nie za daleko i jest regularnie obsługiwany przez duchownego. Jeśli kościół byłby za daleko, a kapłan nie mógłby odprawić porannej mszy św., należało zwolnić ludzi pracujących także z obowiązku uczestniczenia we mszy św., obligując ich wyłącznie do prywatnego recytowania modlitw odpowiadających danemu świętu. Prymas sugerował ponadto, że tego rodzaju dyspensa nie powinna obejmować świąt ku czci Maryi oraz apostołów, przynajmniej zimą i wiosną³⁷. Należało ponadto zastrzec w ewentualnym przywileju papieskim, że dni świąteczne objęte dyspensą mają służyć potrzebom chłopów i rzemieślników i w żaden sposób nie powinny być uzurpowane przez patronów do wymuszania dodatkowej pańszczyzny³⁸. Wreszcie prymas postulował jedno prawo w tym względzie dla całej Rzeczypospolitej i wszystkich jej diecezji po uprzednim skonsultowaniu ze wszystkimi biskupami³⁹.

Ta właśnie konieczność „konsultacji wszystkich” czyniła proces zbierania informacji czasochłonnym. Biskupi nie tylko spóźniali się z odpowiedziami, ale też nie

³⁵ W. Łubieński do A.E. Viscontiego, Skierniewice, 23 IV 1766, AAV, Arch. Nunz. Varsavia 96, k. 280r–v. O wcześniejszych rozmowach ze Stolicą Apostolską w kwestii redukcji lub przesunięcia świąt przypominał także abp lwowski Wacław Sierakowski (W. Sierakowski do A.E. Viscontiego, Dunajów, 17 III 1766, tamże, k. 282r: „Perspectum quidem habeo, negotium hoc translationis seu diminutionis festorum apud nos celebriter, ab immemorabili tempore, ferme ab inchoata fide orthodoxa coli solitorum et nationalibus totius Regni synodis firmatorum, caeptum esse apud Sanctam Sedem tractari, et eo intuitu preces forsitan a piissimo rege olim clarae memorie Augusto Tertio et a religiosissimo primate Regni archiepiscopo gnesnensi Komorowski defuncto, nomine collegii episcoporum porrectas fuisse, easque recenter non ita pridem a moderno celsissimo primate Regni renovatas”).

³⁶ „[...] omnes dies festos, ut nunc sunt retinendos observandosque fore ab iis omnibus, qui laboribus a se subeundis non adstringuntur, iisdemque ad vitam sustenandam minime indigent”, tamże, k. 280v.

³⁷ „At vulgus colonorum, eorum praesertim, qui laboribus assiduus atque ad complures dies protractis praeiunguntur, itemque opifices varios et omnes de labore propriarum manuum modum vivendi quaeritantes, caeteros eiusdem generis homines ab ista lege oportet liberari, hoc scilicet pacto, ut si prope adsit templum, missae sacrificio, ubi est copia sacerdotum circa ortum solis tantum interesse teneantur, reliquum vero tempus laboribus valeant impendere. Sed si remotior sit a templo locus, et ultra sacerdotem, qui celebraret missam conventualem hora solita non sit praesbyter, qui circa ortum solis celebret, ab ipso etiam audienda missa eximantur praeceptu, atque ad certas dumtaxat preces obligentur, quas etiam actu laborando commode recitare possent. Haec vero laborandi facultas, nequaquam ad dies festos Deiparae et apostolorum cultui destinatos saltem in hyeme, et primo vere protendi deberet”, tamże.

³⁸ Tamże, k. 280v–281r.

³⁹ Tamże.

byli jednomyślni. Reformie kalendarza liturgicznego całkowicie sprzeciwiał się arcybiskup lwowski Wacław Sierakowski. Jego zdaniem to nie praktyczne potrzeby, ale osłabienie wiary i pogoń za nowinkami były przyczyną, dla której zaczęto postulować zmniejszenie liczby świąt. Oplakana sytuacja ludności wiejskiej wynikała według niego nie tyle z braku możliwości wykonywania prac gospodarskich w dni świąteczne, ile z niesprawiedliwego traktowania przez patronów⁴⁰. W osobnym liście do prymasa Łubieńskiego lwowski hierarcha powtórzył swoje argumenty – przez tyle pokoleń praktykowano święta katolickie bez żadnej szkody dla Rzeczypospolitej i jej ludności, przeciwnie, rozkwit praktyk religijnych szedł w parze z pomyślnością całego kraju. Chęć zniesienia czy przeniesienia części świąt wynikała bardziej z wrogiego pobożności ducha czasów, nie zaś z jakiegokolwiek praktycznej konieczności ulżenia doli chłopów pańszczyźnianych. Arcybiskup Sierakowski sugerował ponadto podjęcie tej kwestii na synodzie wszystkich polskich biskupów, nie zaś rozwiązywanie jej drogą decyzji papieskich⁴¹.

Biskup Feliks Turski także był niechętny reformie liturgicznej, poprzez którą zmianie miała ulec praktyka celebrowania wiary katolickiej, uświęcona przez tyle wcześniejszych pokoleń⁴². Jeśli jednak do zmiany miałoby dojść, zastrzegał, że ewentualne modyfikacje prawa liturgicznego winny dotyczyć tylko ludności zobligowanej do pracy własnymi rękami i nie powinny prowadzić do zwiększenia liczby dni pańszczyzny. Nie był też za tym, aby dyspensę papieską rozciągać na cały rok, gdyż powinna dotyczyć tylko okresu najbardziej intensywnych prac polowych⁴³.

Inne zdanie miał bp Kajetan Sołtyk. Nie podjął w ogóle kwestii upadku obyczajów i słabnącej wiary. Przypomniął, iż w diecezji krakowskiej uzyskano już brewe Benedykta XIV, pozwalające na przenoszenie świąt na niedzielę w ciągu całego roku. Pochwalał zamiar nowego dokumentu papieskiego, tym razem dla całej Rzeczypospolitej. Sugerował, żeby dyspensa dotyczyła wszystkich wiernych, nie tylko chłopów pańszczyźnianych, oraz rozwinął szczegółową refleksję nad kwestią uczestniczenia we mszy św. nawet w dni objęte dyspensą⁴⁴.

Biskup kujawski Antoni Ostrowski zdecydował się nie wdawać w żadne szczegóły, a w krótkiej odpowiedzi zasugerował nuncjuszowi, aby zająć się tą sprawą podczas spotkania biskupów przy okazji zbliżającego się sejmku Rzeczypospolitej⁴⁵.

⁴⁰ „[...] pie arbitrator: eos ad hanc generis petitionem, magis importuno eorum, quibus novitates et pristinae maiorum pietatis relaxatio placent, impulsu superinductos, quam proprio vere pii pectoris studio, quo commendantur, motos fuisse et esse”, tamże, k. 282r–v.

⁴¹ W. Sierakowski do W. Łubieńskiego, Dunajów, 3 III 1766, tamże, k. 284r.

⁴² „Non sine quadam erubescencia me impulsus sentio ad contribuendum tam gravi causae inter Deum et homines motae, eo quod cultum festorum, quem patres nostri sub celebritatem pia voluntate susceperunt, posteritas hoc saeculo cogatur immutare”, F. Turski do A.E. Viscontiego, Skierbieszów, 20 III 1766, tamże, k. 286r.

⁴³ Tamże, k. 286r–287r.

⁴⁴ K. Sołtyk do A.E. Viscontiego, Kielce, 1 III 1766, tamże, k. 288r–289v.

⁴⁵ A. Ostrowski do A.E. Viscontiego, Wolbórz, 2 III 1766, tamże, k. 292r–v.

Biskup chełmiński Andrzej Baier przekazał więcej informacji na temat przyczyn niewykorzystania dyspens udzielonych przez Benedykta XIV. Reforma kalendarza liturgicznego po prostu się nie przyjęła – nie zaakceptowali jej wierni, w tym także ci, którym miała rzekomo przynieść korzyść, tj. ludność żyjąca z pracy własnych rąk⁴⁶. Co więcej, pojawiły się pogłoski wśród protestantów, że katolicy zamierzają odejść od swojej obrzędowości i niewykluczone, że wkrótce całkiem upodobnią się do ewangelików. To tym bardziej motywowało wiernych rzymskokatolickich do trwania przy dawnych obyczajach, a nieszczęścia spadające na kraj, wojny i zarazy, dodatkowo skłaniały do oddawania czci świętym traktowanym jako współpomocnicy w różnych utrapieniach. Biskup Baier nie widział zatem potrzeby występowania o dyspensy w sprawie świąt, a jego diecezjanie – czy to szlachta, czy ludność wiejska – bynajmniej się tego nie domagali. Gdyby jednak Stolica Apostolska chciała taki przywilej ogłosić, zdaniem biskupa wystarczyłoby przeniesienie świąt na niedziele w miesiącach letnich, najbardziej obciążonych pracami polowymi. Nie było to jednak absolutnie konieczne dla dobra chłopów, ponieważ w prowincji pruskiej nie zostali oni aż tak obciążeni pańszczyzną, jak w innych regionach Rzeczypospolitej, nie praktykowano też uroczystego świętowania wszystkich tych wspomnień znanych w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim⁴⁷. Biskup Baier dodał refleksję podobną do wcześniej cytowanej myśli abpa Sierakowskiego: w przeszłości Rzeczpospolita była szczęśliwym krajem, pomimo wielu spadających na nią kataklizmów; oby zmniejszenie liczby świąt nie zmniejszyło błogosławieństwa Bożego⁴⁸.

Jak widać, zdania biskupów w kwestii przenoszenia czy redukcji świąt były podzielone, choć wielu rzeczywiście zwracało uwagę na pożałowania godną dolę ludności zmuszonej do pracy pańszczyźnianej czy w inny sposób uzależnionej od patronów⁴⁹.

Wśród refleksji przesyłanych nuncjuszowi pojawiały się obawy, żeby postulowane zmiany nie obróciły się na niekorzyść chłopów, można się było bowiem spodziewać, że dodatkowe dni pracy zostaną wykorzystane przez patronów we własnym

⁴⁶ „Minime tamen a comunitatibus et plebe universa fuit acceptata, imo murmur aliquod excitavit in populo laboribus praecipue addicto, qui plures suis dominis cogebatur dare operas, unde resistente eodem populo ad colendas festivitates ausueto, praefata dispensatio apostolica suam non est consecuta executionem, et adusque ibidem antiqua viget consuetudo”, A. Baier do A.E. Viscontiego, Lubawa, 13 III 1766, tamże, k. 293r.

⁴⁷ Tamże, k. 293v–294v.

⁴⁸ „Felix fuerat Polonia etiam inter maximos bellorum strepitus et calamitates, quia debitum cultum suis exhibeat patronis, quos a conditio Regno colere coepit. Metuendum est itaque, ut cultum festus sanctorum non transferantur benedictiones Divinae et patrocinia eorum”, tamże, k. 294v.

⁴⁹ O losie chłopów w diecezji inflanckiej i piltyńskiej, którzy „ex abusu et servitute d[omi]norum suorum diebus ac noctibus labores dominis exercere debent [...]”, pisał S. Giedroyc do A.E. Viscontiego (Wilno, 16 III 1766, tamże, k. 298r–v), postulując całoroczną redukcję świąt bez zachowania obowiązku uczestniczenia we mszy św., gdyż wspomniane nadużycia udręczają wieśniaków w ciągu całego roku, a kościoły są nieliczne i bardzo oddalone od ich miejsc zamieszkania.

interesie⁵⁰. Powtarzały się sugestie, aby świąt nie przenosić na niedziele, gdyż to byłoby *de facto* równoznaczne z ich likwidacją. Tak stwierdził bp Czarторыski, który jednocześnie w przedstawionym wykazie dni świątecznych w diecezji poznańskiej zaznaczył własne propozycje reformy kalendarza świąt nakazanych (zob. tabela powyżej)⁵¹.

Całkowite zaskoczenie petycją biskupów polskich okazał biskup warmiński Adam Grabowski⁵². Zaznaczył w odpowiedzi na zapytanie nuncjusza, że po raz pierwszy słyszy o tej inicjatywie, a dziwił się tym bardziej, że uważał motywację polskich biskupów za całkowicie nierealistyczną. Skoro właściciele wiosek byli znani z zachłanności i wyzysku chłopów do tego stopnia, że nieraz zmuszali ich do pracy nawet w niedziele i święta, i to pomimo napomnień ze strony proboszczów, to w jaki sposób biskupi mieliby zagwarantować prawo chłopów do wyłącznej pracy na własne potrzeby w dni, które przestaną być świąteczne?⁵³ Biskup Grabowski podkreślił, że w jego diecezji chłopci cieszyli się wolnością osobistą i częściową własnością ziemi, ich los był zatem o wiele lepszy niż na pozostałych obszarach Rzeczypospolitej. To tym bardziej skłaniało biskupa warmińskiego do deklaracji, iż w jego przypadku dyspensy papieskie nie są potrzebne i lepiej pozostawić wszystko *antiquis moribus*. Co więcej, w jego opinii redukcja świąt wywoływałaby zgorszenie wśród wiernych, którzy mogliby uznać, że biskupi katoliccy upodobią swoje parafie do zborów protestanckich.

Stolica Apostolska musiała brać pod uwagę wszystkie wyrażone powyżej opinie, czasem sprzeczne ze sobą. Zapewne było to przyczyną braku definitywnego rozwiązania kwestii redukcji świąt aż do końca pobytu Viscontiego w Warszawie. Postulat przeniesienia świąt na niedziele powtórzono w czasie sejmu 1767–1768, podkreślając spodziewane korzyści ekonomiczne oraz duszpasterskie, polegające na większym uszanowaniu mniejszej liczby dni świątecznych, gdyż ich nadmiar prowadził rzekomo do rozleniwienia, próżnowania, pijaństwa i swawoli. W świetle cytowanych wyżej opinii biskupów, świadczących o skrajnie trudnej sytuacji chłopów oraz ich zniewoleniu przez zachłannych panów, interesująco brzmi deklaracja sejmowa, iż „każda praca i robota dla pożytku kraju i bliźniego czyniona, jest pobożnością”⁵⁴.

⁵⁰ J.A. Załuski do A.E. Viscontiego, Warszawa, 22 II 1766, tamże, k. 296r.

⁵¹ T. Czarторыski do A.E. Viscontiego, Warszawa, 22 II 1766, tamże, k. 306r. Wykaz świąt z k. 307r zob. wyżej.

⁵² A. Grabowski do A.E. Viscontiego, Heilsberg, 1 III 1766, tamże, k. 312r.

⁵³ „Je suis persuadé que messieurs les évêques mes collègues ont des bonnes raisons pour l'avoir faite, mais, à dire vrai, je ne comprends point, comment ils ont pu s'engager de faire en sorte, que les laboureurs soulagés par la réduction des fêtes accordée par le Saint-Siège ne travaillent ces jours-là que pour leur profit, puisqu'indépendamment de peu d'égards des séculiers pour leur pasteurs, il est notoire, que les dites laboureurs réduits à la servitude et n'ayant presque rien en propre, doivent travailler quand le maître le leur ordonne; il arrive même très souvent, qu'ils sont obligés de faire des corvées les dimanches et jours de fêtes, malgré les admonitions des curés. Cela étant, il s'ensuit que la réduction des fêtes sera moins à l'avantage de ses pauvres gens-là, qu'à celui de leurs seigneurs”, tamże.

⁵⁴ *Volumina legum*, t. 7, Petersburg 1860, s. 744. Tłumaczenie na język francuski w dokumentacji nuncjusza: AAV, Arch. Nunz. Varsavia 96, k. 316r–v.

W tym samym czasie, prawdopodobnie w kancelarii nuncjatury apostolskiej, opracowany został anonimowy memoriał *De reductione festorum in Regno Poloniae*, którego autor podkreślał dwojakie korzyści z ograniczenia liczby świąt – duchowe i doczesne. Co do pierwszych powoływał się na konstytucję apostolską Urbana VIII z 1642 r., w której papież zwracał uwagę, iż zbyt wiele świąt nie prowadzi do wzrostu pobożności, lecz do nadmiaru czasu wolnego skutkującego lenistwem i zepsuciem⁵⁵. Autor *De reductione festorum* wymienił następnie Benedykta XIV i jego dekret w sprawie świąt z 1744 r. Papież wskazywał, że nie sposób jest wychować wiernych do właściwego przestrzegania nakazu pobożnego świętowania, gdyż pomimo napomnień w czasie wolnym chętnie nawiedzają *cauponae aut propinae*⁵⁶. Po przywołaniu tych racji autor dodał dobrze znane argumenty ekonomiczne – gdy zamiast próżnować, w święta ludzie poświęcą się pracy, wzrośnie powszechny dobrobyt. W tym względzie szczególnej poprawy domagał się los polskich chłopów: „Ogromne ubóstwo ludności wiejskiej naszego królestwa domaga się redukcji świąt. Gdzież bowiem chłopci są tak bardzo obciążeni pracą w dobrach panów, jak w Polsce?”⁵⁷. Argumentację podsumowywało nawiązanie do przykładu innych krajów, które w latach czterdziestych XVIII w. otrzymały stosowne bulle Benedykta XIV. Przywołano też starania Augusta III i Stanisława Augusta Poniatowskiego, a także polskiego episkopatu, który już 31 maja 1760 r. skierował w tej sprawie pismo do Stolicy Apostolskiej⁵⁸. Autor memoriału na koniec przypominał, że nuncjusz Visconti rozpoczął w tej materii korespondencję z biskupami i od wielu (nie wszystkich) otrzymał odpowiedzi, różniące się jednak w treści. Ponieważ przywilej papieski powinien dotyczyć całej Rzeczypospolitej, brak jednomyślności biskupów przeszkodził w zakończeniu sprawy⁵⁹. Ponadto należało mieć na uwadze różne kalendarze wiernych obrządku łacińskiego i greckiego, aby wciąż postulowana redukcja świąt objęła te praktykowane wedle tradycji obydwu obrządków⁶⁰.

Jakiegokolwiek były intencje postulujących zmniejszenie liczby świąt, wspomniani wyżej brak zgodności biskupów oraz okoliczności polityczne, w jakich znalazła się

⁵⁵ „[...] summopere dolendum est, cum magno mei maerore didicissem tantopere saepe saepius malignitatum inimicum in sancta etiam involare, ut ipsa multitudine non ad aedificationem, et ad laudandum in ecclesiis Deum populi utantur, sed ad otia, vanitates et vitia frequenter abuti non formident, ita ut quae ad glorificandum Divum Nomen sunt primitus insituta, temporis decursu inimicus homo corruperit et in magnam illius offensionem gravemque iacturam converterit animarum”, Urban VIII, *Universa per orbem* [1642], cyt. za: *De reductione festorum in Regno Poloniae*, AAV, Arch. Nunz. Varsavia 96, k. 317r.

⁵⁶ Tamże, k. 317v.

⁵⁷ „Sors vero maxime misera colonorum Regni nostri hanc reductionem festorum exigit. Ubi enimvero ruricolae sic laboribus in rem dominorum praegravantur, quam in Polonia?”, tamże, k. 318r.

⁵⁸ Tamże, k. 318r–319r.

⁵⁹ „Scripsit hac super re lieteras idem Ill.mus Nuntius ad singulos Regni episcopos, a pluribus eorum non tamen ab omnibus nec aequale accepit responsum; quia tamen uniformitas in toto Regno est optanda, et quod caput est, quia negotium huiusmodi non est, prout oportuit promotum; hucusque necessitati reductionis festorum in Regno hoc non est provisum”, tamże, k. 319v.

⁶⁰ Tamże.

Polska w początkach 1768 r., oddaliły rozwiązanie sprawy reform kalendarza liturgicznego w całej Rzeczypospolitej⁶¹.

Biskup Młodziejowski rozpoczął swoją posługę w diecezji poznańskiej w tym samym roku (1768). Wówczas wydawało się, że już wkrótce papież ogłosi rozporządzenie w sprawie świąt dla całej Rzeczypospolitej, dlatego biskup poznański nie podjął żadnych kroków w celu realizacji przywileju Benedykta XIV⁶². Skoro jednak mijały lata i decyzja papieska wciąż nie nadchodziła, Młodziejowski w 1772 r. postanowił definitywnie wprowadzić w życie przywilej Benedykta XIV sprzed prawie 30 lat, przynajmniej na terenie swojej diecezji, tj. właściwej diecezji poznańskiej oraz archidiaconatu warszawskiego. Począwszy od lata 1772 r. święta nakazane w lipcu, sierpniu i wrześniu miały być przeniesione na niedzielę, a wigilie świąt połączone z postem – na sobotę. Nie oznaczało to całkowitej likwidacji świąt. Kapłanów nadal obowiązywały stosowne pacierze i msze św. ku czci świętych danego dnia, a ponadto w dni tradycyjnie związane z przenoszonymi świętami duchowni mieli odprawiać parafianom poranne msze św. recytowane. Przy braku kościoła lub kaplicy biskup polecał parafianom prywatne odmawianie modlitw ku czci świętych wspominanych danego dnia. Poza tym należało wiernym odpowiednio wyjaśnić powody decyzji o przeniesieniu świąt na niedzielę. Biskup tłumaczył te powody w następujący sposób:

Odwołujemy się zaś do sumnienia, roztropności i pobożności wszystkich kapłanów świeckich i zakonnych, zwłaszcza zaś tych, którzy mają sobie powierzone staranie o duszach bliźnich, aby jasnie i słodko wiernym Chrystusowym przekładali, ile razy pada się okoliczność, że Kościół Święty Katolicki chcąc prawowiernym chrześcianom coraz więcej dodać sposobów do pozyskania wiecznego zbawienia, wystawił im na przykład tych świętych, którzy najbardziej na tym świecie cnotami jaśnieli; to wystawienie żeby tym większe sprawiło skutki, wyznaczył pewne dni, w które by prawowierni Chrystusowi przez świątobliwy spoczynek i przez cześć publiczną tychże świętych wielbiąc, do naśladowania ich zagrzewali się. Ale z czasem, kiedy wiara w chrześcianach zaczęła powoli stygnąć i kiedy te święte uroczystości się pomnożyły, to ustanowienie Kościoła tak świątobliwe, tak pożyteczne, w cóż obróciło się? Oto stało się pomnożenie występków, stało się uprzykrzonym dla obywatelów zwłaszcza z pracy rąk swoich pożywienia szukających, których od roboty odrywało. Spoczynek także przykazany w te dni święte służył dla wielu szczególnie na gry, uczęszczanie do karczmy i inne podobne nieprzyzwoitości, które zazwyczaj bywają skutkiem próżniactwa i rozpusty wieśniaków.

Tym tedy bezprawiom tak publicznym i tak religią szpecącym zapobiegając, rozmaite królestwa, aczkolwiek bardzo gorliwe o zachowanie dobra i całości świętej wiary katolickiej, postarały się i co dzień bardziej starają się o zmniejszenie liczby świąt mniej

⁶¹ Na instrukcji przesłanej nuncjuszowi Viscontiemu w 1765 r. widnieje nagłówek: „S.C. del Sant’Uffizio chiede informazione su la riforma delle feste, chiesta dalla Corte di Polonia, 31 Agosto 1765” oraz dopisek inną ręką: „Affare che è rimasto sopito [sic]”, tzn. „sprawa, która pozostała uśpiona”, tamże, k. 279v.

⁶² List pasterski bpa Andrzeja Stanisława Kostki Młodziejowskiego, Warszawa, 20 V 1772, tamże, k. 263r [druk]. Wspomniałem wyżej o sugestii Smoleńskiego na temat „natychmiastowego” działania Młodziejowskiego po sejmie 1768 r.

uroczystych, czyli przeniesienie ich na niedzielę; ani stąd u ludzi dobrze myślących i bogobojnych na krytykę taką zasługują.

Nikt się więc gorszyć nie powinien, albo źle to tłumaczyć, że my już nie święta całego roku, ale tylko 3 miesiące i to jeszcze nie własnym domysłem, ale za poprzedzonym zleceniem świętej Stolicy Apostolskiej na niedzielę przenosimy.

Obowiązujemy zaś na sumieniu wszystkich wyżej wyrażonych wielbnych księży proboszczów, wikariów ich i wszystkich w powszechności kapłanów, aby jak najskuteczniej starali się przekładać wiernym Chrystusowym, tak publicznie w kościele, jak prywatnie, ile razy się okoliczność zdarzy, aby przynajmniej odtąd przykładniej niedziele i pozostałe jeszcze święta obchodzili, przepędzając je na chwale Pana Boga i innych pobożnych uczynkach, a wstrzymując się od grów, targów, pijaństwa, próżnowania i innych nieprzyzwoitości, jakimi dotąd też niedziele i inne święta z wstydem wiernych katolików i zgorszeniem odszczepieńców były znieważane. Na koniec udzielamy wam wszystkim najmilsze nasze w Chrystusie owieczki w mocy Pana Zastępów pasterskiego naszego błogosławieństwa, powtarzając tyle razy już uczynione zalecenia o błaganie miłosierdzia nad nami Pana Boga, aby szerzące się coraz bardziej w tym Królestwie klęski wstrzymać i pożądaną pokój z dobrym Kościołem świętego katolickiego i Ojczyzny przyspieszyć nam raczył. Dla lepszej zaś tego wszystkiego wiary niniejszy proces ręką naszą podpisany i pieczęcią stwierdzony wydrukować i przez księży dziekanów *via cursoria* do wszystkich kościołów świeckich i zakonnych rozesłać, z ambon publikować i na drzwiach kościelnych przybijać rozkazujemy⁶³.

Biskup Młodziejowski powoływał się na królestwa, nawet „bardzo gorliwe o zachowanie dobra i całości świętej wiary katolickiej”, w których podobne redukcje liczby świąt nakazanych miały miejsce. Równie dobrze mógł jednak wskazać przykład innych diecezji Rzeczypospolitej. Jak wspomniano wyżej, o zgodę Benedykta XIV na przeniesienie części świąt na niedziele postarały się wcześniej także diecezje wileńska i krakowska⁶⁴.

Kwestia recepcji postanowienia biskupa poznańskiego w podległych mu dekanatach i parafiach wymaga dalszych badań, natomiast faktem jest, że temat redukcji świąt w Rzeczypospolitej, pomimo jego decyzji z maja 1772 r., pozostał nadal kwestią otwartą. Sprawa powróciła na forum ogólnokrajowe podczas sejmu rozbiorowego, ale nuncjusz Garampi w 1774 i 1775 r. starał się opóźnić realizację polskich postulatów⁶⁵. Oprócz powodów natury teologicznej i duszpasterskiej Garampi mógł

⁶³ Tamże, k. 263v.

⁶⁴ Brewe Benedykta XIV w sprawie diecezji krakowskiej z 2 grudnia 1747 r., incipit: „Cum sicut quaedam sunt...”, tamże, k. 264r–254r. Papież chętnie się godził, pozostawiając nienaruszalne jedynie najważniejsze uroczystości, oprócz każdej niedzieli następujące: Boże Narodzenie, św. Szczepana, Obrzezania, Objawienia, dwa świąteczne dni po Wielkanocy, Bożego Ciała, Wniebowstąpienia, św. Jana Chrzciciela, św. Piotra i Pawła, Wszystkich Świętych, pięć uroczystości maryjnych (Oczyszczenia, Zwiastowania, Wniebowzięcia, Narodzin i Niepokalanego Poczęcia) oraz uroczystości patrona danego miejsca (tamże, k. 264v).

⁶⁵ Garampi od stycznia 1774 do lipca 1775 r. przesłał do Rzymu kilkanaście depesz, w których tłumaczył powody oporu wobec polskich postulatów. Ich spis sporządzony przez Garampiego zob. tamże, k. 322r.

się odwołać do doświadczenia osobistego. Latem 1772 r., podczas pobytu w Wiedniu, w drodze z Rzymu do Warszawy, obserwował realizację dekretu o redukcji świąt, który opublikowano tam 6 października 1771 r. za przyzwoleniem Klemensa XIV⁶⁶. W swoim diariuszu odnotował szczegółowość cesarskich zarządzeń w sprawie przestrzegania nowego prawa, podkreślił, że papież udzielił aprobaty „wbrew sobie”, wreszcie dodał, że likwidacja tradycyjnych świąt wywołała powszechne zgorszenie, a miejscami nawet sprzeciw katolików wszystkich stanów⁶⁷.

W kurii rzymskiej polskie nalegania na ogólnokrajową redukcję świąt nazwano „interesującymi” (*interessante insistenza*), być może z uwagi na ich natarczywość przy jednoczesnym braku zgody biskupów co do potrzeby i zakresu sugerowanych zmian⁶⁸. Pomimo to 23 maja 1775 r. Pius VI wydał znany przywilej redukcji świąt dla całej Rzeczypospolitej⁶⁹. Najnowsze sugestie Garampiego, krytyczne wobec polskich postulatów, dotarły do Rzymu z opóźnieniem, zatem nie zostały uwzględnione przy udzieleniu majowego przywileju⁷⁰. Papież ostatecznie uznał, że nie należy dłużej zwlekać z unormowaniem sytuacji, gdyż istniejące rozbieżności między diecezjami i poszczególnymi parafiami okazały się niekorzystne dla Kościoła i jego powagi. Obowiązkiem biskupów było teraz czuwanie nad poprawnym wdrożeniem przywileju w życie i wykorzystanie go do powszechnej poprawy obyczajów świątecznych, w tym do likwidacji targów w niedziele i pozostałe święta, na wzór reformy dokonanej pod rządami Marii Teresy i Józefa II. Zmiany wprowadzono tylko w kalendarzu świąt obrządku łacińskiego⁷¹.

W odpowiedzi na brewe papieskie niektórzy polscy biskupi zadali pytanie, czy redukcja świąt oznacza ich całkowitą likwidację. Sekretarz stanu podkreślił, że nie taka jest istota reformy kalendarza. Zgoda na pracę w dni wcześniej traktowane jako świąteczne nie miała umniejszyć czci dla świętych, o których należało nadal pamiętać, praktykując wigilie i uczestnicząc we mszach św., pozostawiano też możliwość zachowania zwyczajów lokalnych związanych z patronami kościołów parafialnych czy całych miejscowości. Stolica Apostolska zachowała ponadto możliwość uzyskania

⁶⁶ W dekreście o redukcji świąt zamieszczono obszerny list Klemensa XIV do arcybiskupa Wiednia kard. Christopha Antona von Migazziego z 22 czerwca 1771, z aprobatą papieża dla postulowanej reformy. Zob. *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780 (...)*, t. 6, Wien 1780, s. 409–414.

⁶⁷ „In genere vedo, che questa riduzione di feste ha scandalizzato molto tutto il popolo e ogni altra condizione di persone. Si sa però, che il Papa vi si è prestato di malgrado”, AAV, Fondo Garampi 69, s. 69.

⁶⁸ [L.O. Pallavicini] do G. Garampiego, Rzym, 3 VI 1775, AAV, Arch. Nunz. Varsavia 96, k. 325r.

⁶⁹ Brewe papieskie podpisane 23 maja 1775 przesłano na ręce nuncjusza 30 sierpnia 1775, po dokonaniu niezbędnych poprawek. Zob. [L.O. Pallavicini] do G. Garampiego, Rzym, 30 VIII 1775, tamże, k. 327r. Kopia listu Piusa VI do Stanisława Augusta Poniatowskiego, Rzym, 30 VIII 1775, tamże, k. 328r–329r.

⁷⁰ 30 czerwca 1775 Garampi wydał drukiem pismo tłumaczące dodatkowo intencje brewe papieskiego: tamże, k. 333r–344r (trzy egzemplarze do biskupów, jeden egzemplarz do przełożonych zakonnych).

⁷¹ Zob. D. Wereda, *Biskupi unicy*, s. 150–151.

odpuśców w ważniejsze dni powiązane ze zredukowanymi świętami, a w przypadku diecezji chełmińskiej, na prośbę biskupa, przywilej odpuśców został poszerzony na wszystkie wcześniejsze święta nakazane. Pozostali biskupi także mogli się ubiegać o dodatkowe przywileje – tym razem przywracające pewne formy liturgicznego świętowania na terenie ich diecezji⁷². Te dyskusje, prowadzone już po ogłoszeniu brewe papieskiego, pokazują, że proces redukcji świąt nie był sprawą jednoznaczną, oczywistą i przez wszystkich w tym samym stopniu akceptowaną.

Biskup Młodziejowski przekazał swoim diecezjanom decyzję papieską, nawiązując do reform przez siebie wprowadzonych w 1772 r.⁷³:

ANDRZEJ STANISŁAW KOSTKA
MŁODZIEJOWSKI

Z Bożej i Stolicy Apostolskiej łaski Biskup Poznański i Warszawski,
Kancelarz W[ielki] Koronny, Orderów Orła Białego i Ś[więtego] Stanisława Kawaler

*Wszystkiemu Duchowieństwu Świeckiemu i Zakonnemu, tudzież Wiernym
Chrystusowym całej Diecezji naszej pasterskie błogosławieństwo.*

3 lata temu jest właśnie, jak przyprowadzając do egzekucyi brewe ś[więtej] p[amięci] Ojca Ś[więtego] Benedykta XIV na diecezję naszą dnia 18 sierpnia 1745 wydane, święta uroczyste we trzech miesiącach, to jest lipcu, sierpniu i wrześniu, na niedziele przenieśliśmy.

Już na ten czas wspomnieliśmy, że było powszechne żądanie i zanesione nawet prośby do Ś[więtej] Stolicy Apostolskiej, ażeby po całym tym Królestwie, tak jak jest w innych katolickich państwach, liczba świąt (do których wstrzymywanie się od pracy jest przywiązane) była zmniejszona. Przekładaliśmy wam na ten czas najmilsi, że Kościół Ś[więty] katolicki, chcąc prawowiernym chrześcianom coraz więcej dodać sposobów do pozyskania wiecznego zbawienia, wystawił im na przykład świętych, którzy najbardziej na tym tu świecie cnotami jaśniejają: to wystawienie, żeby tym większe sprawiło skutki, wyznaczył pewne dni, w które by prawowierni Chrystusowi przez świątobliwy spoczynek i przez część publiczną tychże świętych wielbiąc, do naśladowania ich zagrzewali się. Ale z czasem, kiedy wiara w chrześcianach zaczęła powoli stygnąć i kiedy te święte uroczystości się pomnożyły, to ustanowienie Kościoła tak świątobliwe, tak pożyteczne w cóż się obróciło? Oto stało się z wielu miar pomnożeniem występków, stało się uprzykrza innym dla obywatelów, zwłaszcza z pracy rąk swoich pożywienia szukających, których od roboty odrywało. Spoczynek także przykazany w te dni święte służył dla wielu szczególnie na gry, pijaństwa i inne podobne nieprzyzwoitości które zazwyczaj bywają skutkiem próżniactwa i rozpusty.

Za rozważnym pilnym roztrząśnieniem tych i innych przyczyn, dzisiejszy Ojciec Ś[więty] Pius VI, powszechny całego chrześcijaństwa ojciec, idąc przykładem poprzedników

⁷² [L.O. Pallavicini] do G. Garampiego, Rzym, 9 IX 1775, AAV, Arch. Nunz. Varsavia 96, k. 331r–332r. Wątpliwości zgłosił m.in. biskup żmudzki, uzyskując stosowne zapewnienia nuncjusza zgodne z wyrażonym tu stanowiskiem Stolicy Apostolskiej.

⁷³ List pasterski biskupa Młodziejowskiego, tamże, k. 362r–363v.

swoich, którzy różnych czasów po wielu katolickich państwach już znaczną liczbę świąt zmniejszyli, znalazłszy równą, jeżeli nie większą potrzebę tego samego w ojczyźnie naszej zmniejszenia, dnia 23 maja roku terażniejszego przystąpił do powszechnej w całym narodzie naszym świąt redukcji, i na ten koniec brewe okólne do wszystkich biskupów polskich wydał.

Nie możemy nic skuteczniejszego przytoczyć na przeświadczenie was o potrzebie zmniejszenia świąt, jak kiedy toż brewe wraz z tłumaczeniem jego z łacińskiego na ojczysty język, stawimy przed oczami waszemi. Poznajajcie najmilsi razem z niego i potrzeby zmniejszenia świąt i sposób, którym się zmniejszają, i obowiązki, pod jakimi resztę dni świętych odbywać macie. [...] ⁷⁴

Ogłaszamy to brewe i rozrządzenie Ojca Ś[więtego] względem świąt sposobem jak najuroczystszym; chcemy oraz żeby miało na zawsze jak najwierniejsze swoje w owczarni naszej zachowanie.

Zostaną więc odtąd tylko Święta Zmartwychwstania Pańskiego z jednym następującym, Zesłania Ducha Świętego, także z jednym następującym, i wszystkie dni niedzielne; także Święta Narodzenia Pańskiego, Nowego Roku, Trzech Króli, Wniebowstąpienia i Bożego Ciała, tudzież 5 Świąt Matki Bożej, to jest Oczyszczenia, Zwiastowania, Wniebowzięcia, Narodzenia i Poczęcia, na koniec święta świętych apostołów Piotra i Pawła, Wszystkich Świętych, Świętego Szczepana i Świętego Stanisława biskupa i męczennika patrona Królestwa Polskiego. W te tedy święta obowiązek jest konieczny wszystkich wiernych Chrystusowych, ażeby się do kościołów na nabożeństwo zgromadzali i od ręcznych ciężkich robót wstrzymywali, tudzież posty w dni poprzedzające te święta, do których dawniej były przywiązane, zachowywali. W inne zaś wszystkie dawniejsze święta, nie tylko jest wolno każdemu pracą swojego stanu się zabawiać, ale też ustaje obligacja zachowywania poprzedzającego dawniej postu, chyba żeby ten był czterdziesto- albo suchodniowy. Ustaje nawet obligacja koniecznego słuchania mszy świętej w dni dopiero nadmienione. Kapłańskie zaś pacierze i msze, lubo święta dla ludzi znoszą się, odprawiać i zachowywać się mają, tak jak dotychczas było. Posty zaś i wigilie świąt teraz zniesionych przenoszą się na środy i piątki adwentowe. Nadto w dzień świętych apostołów Piotra i Pawła odprawiać będziemy wspomnienie wszystkich świętych apostołów, w dzień zaś ś[więtego] Szczepana obchodzić się będzie razem pamiątka wszystkich ś[więtych] męczenników.

Doniółszy wam o tej redukcji świąt, nie tylko z urzędu naszego pasterskiego, ale też z obowiązku włożonego na nas od Ojca Ś[więtego] przestrzegamy was najmilsi, iż przez zmniejszenie świąt, a stąd dogodzenie duchownym i doczesnym ludu potrzebom, nie jest zamierzenie bynajmniej uwłaczać tym sposobem czci winnej Bogu i wielbieniu ś[więtych] pańskich. Prosimy zatem, obowiązujemy i zaklinamy was, abyście im mniej teraz pozostaje świąt, tym też lepiej je i z większym daleko jak dotychczas nabożeństwem odbywali. Z większą pilnością, skupieniem i pokorą ducha w pozostałe święta i niedziele zgromadzajcie się do domów boskich, przytomnemi bądźcie Ofiarom Ołtarza, słuchajcie z pilnością nauk i kazań, przystępujcie do sakramentów, a najbardziej zaś w te dni święte strzeżcie się wszelkich zbytków w jedzeniu i piciu; zgoda pozostałe święta z jak największą przykładnością i poświęceniem się całe na chwałę boską odbywajcie.

⁷⁴ W tym miejscu umieszczono przedruk łacińskiej i polskiej wersji brewe papieskiego.

Obowiązujemy na sumienie i sąd P[ana] Boga wszystkich kapłanów świeckich i zakonnych, szczególnie zaś tych, którzy staranie mają koło dusz, aby jak najskuteczniej starali się nauczać wiernych Chrystusowych tak publicznie w kościele na kazaniach i naukach, jak prywatnie, ile razy się okoliczność poda, aby odtąd przynajmniej nabożniej i przykładniej niedziele i pozostałe święta obchodzili. Niech nie będą, tylko dniami poświęconymi na chwałę P[ana] Boga, dniami świętego odpoczynku, który by żadnym pijaństwem lub inną nieprzyzwoitością nie był profanowany.

Lubo jest wiele sprawiedliwych przyczyn, dla których zły zwyczaj nieszczęściem jakimś w kraj nasz wprowadzony, aby jarmarki i targi w niedzielę świętą odprawiać, był uchylony; przecież ta okoliczność sama zniesienia tyłu świąt, które odkąd już uroczyscie nie będą odbywane, powinna inspirować, aby te targi i jarmarki z świąt pozostałych i niedziel uprzątnąć, a przenieść je na dni poprzedzające albo następujące po niedzielach i świętach. Ta była myśl Ojca Ś[więtego] przychylającego się do redukcji świąt, to jest najgorętsze nasze pragnienie. Uskutecznić go najłatwiej jest w mocy J[aśnie] OO[oświeconych] J[aśnie] WW[Wielmożnych] WW[Wać Panów] Dziedziców i Posesorów *respective* dóbr, i o to ich z urzędu naszego pasterskiego obligujemy.

Wszystkim zaś wam najmils i w mocy Pana Zastępów pasterskiego naszego udzielamy błogosławieństwa, a dla większej tego wszystkiego wiary process ten własną ręką podpisany i pieczęcią naszą stwierdzony wydrukować do wszystkich kościołowi *via cursoria* rozesłać, z ambon czytać i na drzwiach kościelnych poprzybijać rozkazaliśmy. Dan w Warszawie dnia 28 czerwca 1775.

ANDRZEJ STANISŁAW
BISKUP

(L.S.)

Paweł Barss Sądów Zadwornych
Biskupich Pisarz

List biskupa w zasadzie powtarzał treść brewe papieskiego oraz zawartą w nim argumentację, papież jedynie wspominał dodatkowo prośby zanoszone do Stolicy Apostolskiej przez króla Stanisława Augusta, który – wraz z całym zgromadzeniem sejmujących stanów – „z pobudek prawdziwej i niezmyślonej pobożności zapobiec umyślił” nadużyciom i szkodom płynącym z nadmiaru świąt⁷⁵.

3 lipca 1775 r. bp Młodziejowski ogłosił także treść listu Garampiego, skierowanego do biskupów diecezjalnych i przełożonych zakonnych, w którym nuncjusz podkreślał, że intencją papieża było ulżenie doli ludności pracującej, dla której dodatkowe dni pracy miały być źródłem wsparcia ekonomicznego⁷⁶. Dlatego należało zapewnić, że tych dni nie będą wykorzystywać dla siebie panowie i właściciele ziemscy, zmuszający podległych im chłopów do pańszczyzny. Biskup Młodziejowski podejmował

⁷⁵ AAV, Arch. Nunz. Varsavia 96, k. 362v.

⁷⁶ Andrzej Stanisław Kostka Młodziejowski, Przydatek do processu ogłaszającego brewe Ojca Ś[więtego] Piusa VI święta w Królestwie Polskim i W[ielkim] Ks[ięstwie] Lit[ewskim] zmniejszające, Warszawa, 3 VII 1775, tamże, k. 364r–v (druk). Pełny tekst brewe papieskiego zob. M.J. Poniatowski, *Rozporządzenia i pisma pasterskie*, t. 4, Warszawa 1785, s. 310–319.

myśl nuncjusza i apelował, aby w dni zniesionych świąt „ludzie w pocie czoła pożywienia szukający [...] nie dla panów i dworów, ale dla siebie samych i na ich potrzeby własny pracowali”⁷⁷.

Długi proces reformy kalendarza liturgicznego w Rzeczypospolitej zakończył się zatem na początku lata 1775 r.⁷⁸ Został on poprzedzony intensywną wymianą korespondencji między biskupami diecezjalnymi i nuncjaturą apostolską. Stanowisko biskupów nie było jednoznaczne, a część hierarchów wręcz nabrała przekonania, że wszelkie argumenty za redukcją świąt są tylko pozornie słuszne – chłopci żyli w biedzie nie dlatego, że w ciągu roku wprowadzono kilka dni świątecznych więcej, tylko dlatego, że cierpieli wyzysk ze strony swoich panów i nie było żadnej gwarancji, że redukcja świąt katolickich tę sytuację odmieni. Ponadto rzekoma troska o jakość przeżywania dni świątecznych, unikanie próżnowania i pijaństwa w opinii niektórych biskupów stanowiła ustępstwo wobec szerzącej się obojętności religijnej. Wbrew tym kontrargumentom przeważyło stanowisko typowe dla wieku oświecenia: kalendarz liturgiczny został poddany reformie w duchu większego utylitaryzmu i koncentracji na doczesności. Papież i biskupi przekazujący wiernym decyzje papieskie apelowali jednocześnie, by skorzystać z reformy w celu pogłębienia własnej wiary i większego docenienia korzyści duchowych z odpowiednio przeżywanych świąt, nawet jeśli zmniejszała się ich liczba.

Wydawało się, że pod koniec 1775 r. nuncjatura apostolska w Warszawie mogła uznać długą dyskusję o świątach katolickich w Rzeczypospolitej za zamkniętą. Jednak osobną kwestią był los katolików na ziemiach odebranych Rzeczypospolitej przez Rosję, Prusy i Austrię w wyniku pierwszego rozbioru. Nowy kalendarz liturgiczny, zgodny z rozporządzeniami dworu wiedeńskiego natychmiast zaczął obowiązywać w parafiach dawnych polskich diecezji, które znalazły się pod panowaniem austriackim (a zatem poza jurysdykcją nuncjatury warszawskiej). Ostało się tam 16 świąt, do których należy doliczyć święta patronów lokalnych⁷⁹. Podobnie natychmiasto-

⁷⁷ Andrzej Stanisław Kostka Młodziejowski, Przydatek do processu ogłaszającego brewe Ojca Ś[więtego] Piusa VI święta w Królestwie Polskim i W[ielkim] Ks[ięstwie] Lit[ewskim] zmniejszające, Warszawa, 3 VII 1775, AAV, Arch. Nunz. Varsavia 96, k. 364r. Podobne listy pasterskie ogłosili biskup kujawski Kazimierz Ostrowski oraz płocki Michał Jerzy Poniatowski (zob. tamże, k. 352r–v, 355r–v, 356r–357v).

⁷⁸ Mowa tu o aspekcie formalnym. Recepcja postanowień papieskich była daleka od ideału i w wielu zakątkach Rzeczypospolitej spotkała się wręcz z kontestacją (J. Kracik, „Nieposłuszne Kościołowi dziatki”, s. 507–509). Podobnie wyglądało to w innych częściach świata katolickiego, o czym świadczy choćby los zabiegów o redukcję świąt we Francji XVII w. (zob. M. Ultée, *The suppression of fêtes*, s. 197).

⁷⁹ 1 i 6 stycznia, 2 lutego, 25 marca, 29 czerwca, 15 sierpnia, 8 września, 1 listopada, 8 grudnia, 25 i 26 grudnia, do tego uroczystości ruchome: Wielkanoc, Wniebowstąpienie, Zesłanie Ducha Świętego, Boże Ciało. Spis opatrzony przez Garampiego datą 16 listopada 1773 zob. AAV, Arch. Nunz. Varsavia 96, k. 323r. Por. J. Krętosz, *Archidiecezja łwowska obrządku łacińskiego w okresie józefinizmu (1772–1815)*, Katowice 1996, s. 202–203 – m.in. o oporze abpa Sierakowskiego przeciw redukcji świąt w Galicji.

wej modyfikacji, zgodnie z wcześniejszą autoryzacją papieża, uległ katolicki kalendarz liturgiczny na ziemiach polskich zabranych przez Prusy⁸⁰. Sprawa była jednak mniej oczywista dla terytoriów odebranych Rzeczypospolitej przez Rosję. W 1777 r. bp Stanisław Bohusz Sierścieńcewicz, będący wówczas pomocniczym biskupem wileńskim dla katolików, którzy po pierwszym rozbiorze znaleźli się pod panowaniem rosyjskim, arbitralnie skorzystał z brewe Piusa VI dla Rzeczypospolitej, żeby przeprowadzić redukcję świąt na podległym sobie terytorium. Ówczesny nuncjusz, Giovanni Andrea Archetti⁸¹ upomniął go, że brewe papieskie nie dotyczy ziem zabranych przez Rosję, a wszelkie zmiany w kalendarzu liturgicznym katolików na terytorium Rosji powinny zyskać uprzednią aprobatę Kongregacji Rozkrzewiania Wiary (*de Propaganda Fide*)⁸². Zagadnienie to wymagałoby jednak osobnego omówienia, w szerszym kontekście zmian kalendarza liturgicznego katolików na ziemiach Rzeczypospolitej objętych pierwszym rozbiorem.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA NIEDRUKOWANE

Archivio Apostolico Vaticano

Arch. Nunz. Varsavia 96

Fondo Garampi 69

Archivio Storico della Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli

SC, Mosc. Pol. Ruteni 13

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Epistola pastoralis Bernardus Miseratione Divina, tit. *S. Ioannis ante Portam Latinam S.R.E. presbyter cardinalis Macieiowski*, s. 1, post 15 X 1607, C5v (dostęp: <https://polona.pl>).

Poniatowski Michał Jerzy, *Rozporządzenia i pisma pasterskie*, t. 4, Warszawa 1785.

Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780 (...), t. 6, Wien 1780.

Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia, wyd. Augustinus

Theiner, t. 4, cz. 2, Romae 1864.

Volumina legum, t. 7, Petersburg 1860.

⁸⁰ O redukcji świąt na ziemiach zaboru pruskiego przeprowadzonej już w 1774 r. zob. *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. 4, cz. 2, s. 602.

⁸¹ Podstawowe informacje temat Archettiego zob. *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 54: *Ioannes Andreas Archetti (1776–1784)*, vol. 1: 8 IV 1775 – 25 VII 1776, red. P. Zajac OMI, Cracoviae 2013, s. VII–XXVIII.

⁸² Archivio Storico della Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli, SC, Mosc. Pol. Ruteni 13, k. 37r–38v; AAV, Arch. Nunz. Varsavia 83, k. 278v–279r.

OPRACOWANIA

- Bieńkowski Ludomir, *Garampi Giuseppe*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989, kol. 858–859.
- Bieńkowski Ludomir, *Oświecenie i katastrofa rozbiorów (2. pol. XVIII w.)*, w: *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, red. Jerzy Kłoczowski, Lublin 1992, s. 295–372.
- Cabrol Fernand, *Fêtes chrétiennes*, w: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, red. Fernand Cabrol, Henri Leclercq, t. 4, cz. 1, Paris 1920, k. 1403–1452.
- Dekret ogólny św. Kongregacji Obrzędów o odnowieniu porządku nabożeństw podczas Wielkiego Tygodnia (Maxima redemptionis nostrae mysteria)*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 8, 1955, s. 230–233.
- Dumaine Henri, *Dimanche*, w: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, red. Fernand Cabrol, Henri Leclercq, t. 4, cz. 1, Paris 1920, k. 858–995.
- Grenier Jean-Yves, *Temps de travail et fêtes religieuses au XVIIIe siècle*, „Revue Historique”, 2012, 3, s. 609–641.
- Kęder Wojciech, *Od Viscontiego do Garampiego – nuncjatura warszawska w pierwszym okresie panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego*, w: *Nuncjatura Apostolska w Rzeczypospolitej*, red. Teresa Chynczewska-Hennel, Katarzyna Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 361–373.
- Kłoczowski Jerzy, *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, t. 1, Paryż 1987.
- Kracik Jan, „Nieposłuszne Kościołowi dziatki”. *Reakcja społeczna na papieską redukcję świąt w Polsce w 1775 roku*, „Analecta Cracoviensia”, 27, 1995, s. 501–509.
- Krakiwak Czesław, *Niedziela*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 13, Lublin 2009, kol. 1052–1057.
- Krakiwak Czesław, *Święto*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 389–394.
- Krętosz Józef, *Archidiecezja łwowska obrządku łacińskiego w okresie józefinizmu (1772–1815)*, Katowice 1996.
- Litak Stanisław, *Kościół w Polsce w okresie Oświecenia do 1795 roku*, w: Luis J. Rogier, Guillaume de Bertier de Sauvigny, Joseph Hajjar, *Historia Kościoła*, t. 4: 1715–1848, przeł. Tadeusz Szafrński, Warszawa 1987, s. 395–453.
- Litak Stanisław, *Od reformacji do oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994.
- Litak Stanisław, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004.
- Mateja Erwin, *Reforma kalendarza i roku liturgicznego od Soboru Trydenckiego do Soboru Watykańskiego II*, Opole 2021.
- Nadolski Bogusław, *Kalendarz liturgiczny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 373–375.
- Nadolski Bogusław, *Liturgika*, t. 2: *Liturgia i czas*, Poznań 1991.
- Naumowicz Józef, *Trzy spory o datę Wielkanocy*, „Vox Patrum”, 26, 2006, 49, s. 453–470.
- Robertson Ritchie, *The Reform of Catholic Festival Culture in Eighteenth-Century Austria: A Clash of Mentalities*, „Austrian Studies”, 25, 2017, s. 25–41.
- Shea John Gilmary, *The Church and Her Holydays*, „The American Catholic Quarterly Review”, 11, 1886, s. 462–475.
- Shusterman Noah, *Religion and the Politics of Time. Holidays in France from Louis XIV through Napoleon*, Washington 2010.
- Shusterman Noah, *The Decline of Religious Holidays in Old Regime France*, „French History”, 2009, 3, s. 289–310.
- Smagacz Arkadiusz, *Giuseppe Garampi (1725–1792) – prefekt Tajnego Archiwum Watykańskiego i nuncjusz apostolski w Polsce*, w: *Nuncjatura Apostolska w Rzeczypospolitej*, red. Teresa Chynczewska-Hennel, Katarzyna Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 401–414.
- Smoleński Władysław, *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Studia historyczne*, Warszawa 1979 (według wyd. 2, 1923).
- Szczurowski Rafał, *Zaradzić potrzebom doczesnym i wiecznym. Idee oświecenia w Kościele katolickim w Polsce (do 1795 r.)*, Kraków 2014.

- Śrutwa Jan, *Oświecenie w Polsce i jego wpływ na życie kościelne*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, red. Bolesław Kumor, Zdzisław Obertyński, Poznań–Warszawa 1979, s. 19–38.
- Tylus Stanisław, *Visconti Antonio Eugenio*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, Lublin 2014, kol. 94.
- Ultée Maarten, *The suppression of fêtes in France, 1666*, „The Catholic Historical Review”, 62, 1976, 2, s. 181–199.
- Wąsowicz Henryk, *Kalendarz kościelny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 372–373.
- Wereda Dorota, *Biskupi unicy wobec reform kalendarza w drugiej połowie XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 59, 2011, 2, s. 147–169.
- Wiślicz Tomasz, *Dzień święty w prawie wiejskim w Polsce od połowy XVI do końca XVIII wieku*, w: *Memoria viva. Studia historyczne poświęcone pamięci Izabeli Skierskiej (1967–2014)*, red. Grażyna Rutkowska, Antoni Gąsiorowski, Warszawa–Poznań 2015, s. 842–853.
- Zajac Paweł, *Introductio*, w: *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 54: *Ioannes Andreas Archetti (1776–1784)*, vol. 1: 8 IV 1775 – 25 VII 1776, red. Paweł Zajac OMI, Cracoviae 2013, s. VII–XXVIII.